

Història i identitats: reflexions al voltant de l'ensenyament de la història a Castelló de la Plana

David Parra Monserrat*

Introducció

Al llarg de l'època contemporània la història ha esdevingut un element de primer ordre a l'hora de construir identitats, especialment nacionals. Tanmateix, això ha estat matisat per una part important de la historiografia pel que fa a la construcció de la identitat nacional espanyola.

Per a molts autors, un Estat com l'espanyol del segle XIX, oligàrquic i permanentment endeutat, difícilment podia construir les infraestructures necessàries per integrar la societat en termes nacionals. A la darreria del segle XIX hi havia uns mites nacionals construïts que només les capes cultes, una minoria, havien assumit, enfront d'uns estrats socials populars i analfabets que, en molts casos, ni tan sols coneixien la que havia de ser la llengua nacional (el castellà). La incapacitat de generar un sistema educatiu eficaç i, sobretot, la divisió de la classe política, dificultaren, segons aquests historiadors, l'articulació d'una identitat nacional que pogués ser transmesa amb fermesa a la resta de la població. És per això que autors com Carolyn Boyd consideren que, en un lloc on hi havia tantes nacions com discursos polítics, "allò que els xiquets espanyols aprenien sobre el seu passat estava en funció d'on, com i sota la tutela de qui estudiessen".¹

Partir de la base que la construcció de la identitat nacional i la seua difusió social foren responsabilitat exclusiva dels aparells de l'Estat (l'aparell educatiu en aquest cas) és un error, ja que implica menysprear altres mecanismes igualment importants i potser molt més significatius.² Deducir de la pluralitat de cultures polítiques o de la discussió al voltant de símbols comuns el fracàs del procés nacionalitzador tampoc sembla massa encertat, ja que les disputes, tot i que en alguns casos portaren a qüestionar la forma d'Estat, mai no posaren en dubte la nació espanyola.³

* Llicenciat en Història. L'autor vol agrair els comentaris i suggeriments del professor Ferran Archilés, així com l'ajuda del professor Francesc Mezquita, que molt amablement li obrí les portes de l'Arxiu Històric de l'IES F. Ribalta de Castelló.

1. Carolyn P. Boyd, *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, Barcelona, Ediciones Pomares-Corredor, 2000, 261-263. Sobre la tesi de la feble nacionalització espanyola, vegeu també José Álvarez Junco, *Mater Dolorosa: la idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2001; José Álvarez Junco, "La nación en duda" dins J. Pan-Montojo (ed.), *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*, Madrid, Alianza, 1998, 405-475; Borja de Riquer, "La feble nacionalització espanyola del segle XIX", dins *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Vic, Eumo, 2000, 21-43.

2. Ferran Archilés i Manuel Martí, "La construcció de la regió com a mecanisme nacionalitzador i la tesi de la dèbil nacionalització espanyola", *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 48 (2004), 280.

3. El País Valencià, per exemple, fou un dels territoris on la contestació al sistema polític de la Restauració fou més primerenca i intensa. A les ciutats de València i Castelló, republicans i catòlics

Amb aquest marc de referència, analitzarem a continuació el fenomen de la construcció i difusió de la identitat nacional a partir de les fonts de l'arxiu històric d'allò que tradicionalment es conegué com un institut "*de províncias*". Els exàmens i materials guardats a l'arxiu de l'actual IES Frances Ribalta de Castelló són una vertadera joia històrica no només perquè ens permeten veure què estudiaven (i assolien) els alumnes d'ensenyament mitjà del canvi de segle, sinó també perquè ens donen una idea de la forta càrrega nacional[ista] d'aquelles classes d'història.

1. Castelló de la Plana en el context de les construccions identitàries contemporànies

L'intent de nacionalització a través de l'ensenyament de la història fou significatiu a Castelló, una província *a priori* poc rellevant, considerada "perifèrica" i, per tant, gens sospitosa d'ésser modèlica pel que fa a l'assumpció de la identitat nacional en construcció. Que existís un intent eficient de nacionalitzar a través de l'educació no vol dir necessàriament que realment s'aconseguís l'objectiu; així, la primera cosa que se'ns podria retreure és que la via de l'ensenyament fou una cosa que afectà només a les elits, sense tindre massa repercussions reals en el conjunt de la societat.

Fig. 1. Quadre sobre el nivell d'alfabetització a la província de Castelló

Cens		Saben llegir i escriure (xifres absolutes)			Saben llegir i escriure (%)		
		homes	dones	Total	homes	dones	total
1900	província	45.154	26.649	69.803	29'12	15'82	22'45
	capital	5.559	4.101	9.660	38'95	26'23	32'33
1910	província	57.007	34.541	91.548	35'54	21'34	25'30
	capital	7.209	4.974	12.183	45'57	30'16	37'70
1930	província	66.038	45.956	111.994	43'65	29'53	36'49
	capital	9.283	7.191	16.474	56'06	40'18	47'81

Font: Consol AGUILAR, *Educació i Societat a Castelló al llarg de la II República*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1997, 67

aconseguien desbancar els partits dinàstics del poder i, en el cas dels republicans, fer-se fins i tot amb el control dels municipis. Tanmateix, aquests republicans, que podien ser contraris a la forma d'Estat i al sistema polític, no posaven en dubte la idea d'Espanya com a nació. Només cal veure, per exemple, què en deien els blasquistes. Manuel Martí i Ferran Archilés, "Liberalismo, democracia, Estado-nación: una perspectiva valenciana (1875-c.1914)" dins Paul Preston i Ismael SAZ (eds.), *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*, Madrid-València, Biblioteca Nueva-Universitat de València-Fundación Cañada Blanch, 2001, 143-162.

Com podem veure a la Fig. 1, l'any 1900, el percentatge de gent que sabia llegir i escriure era relativament baix (només un 22'45% a la província); a més, la immensa majoria dels "alfabetitzats" ben just haurien desenvolupat una capacitat lectoescriptora ja que la gent abandonava l'escola molt prompte per posar-se a treballar i aportar ingressos a casa. Aquesta situació, però, no implica que la nacionalització fos impossible entre les capes populars. Segons Manuel Martí i Ferran Archilés, la precària o nul·la alfabetització no ha de ser considerada com una barrera insalvable per a la penetració de continguts culturals lligats a una determinada identitat nacional: existien altres mecanismes com, per exemple, la lectura en veu alta en casinos, tallers o tavernes, que igualment podien ser eficaços en la tasca nacionalitzadora.⁴ D'aquesta manera, Vicenta Altava assenyala que la influència social de l'institut, per exemple, no es reduïa a la formació dels estudiants; anava molt més lluny i arribava als distints àmbits de la vida de la ciutat i a grups socials ben diversos. Per tant, si l'institut tenia entre una de les seues finalitats la nacionalització, tan important fou la seua tasca dins de les aules com fora d'elles.⁵

L'activitat dels professors fou fonamental en aquest sentit. Les seues accions culturals, polítiques, educatives, i els diversos actes socials en què participaven eren la via natural d'aquesta influència (diaris, revistes, Ateneus, Casinos, associacions obreres). Així, és cert que els professors de Castelló pertanyien a l'elit intel·lectual de la ciutat; també ho és que les seues classes a l'institut anaven dirigides a una minoria; però no podem oblidar que, des del moment que els seus discursos sortien de l'institut, la seua influència arribava a molta més gent. Malgrat tot això, nosaltres ens centrarem només en la vessant acadèmica, en la tasca desenvolupada a l'Institut Nacional de Segon Ensenyament de Castelló, inaugurat l'any 1846, per veure que educació i nacionalització anaren clarament agafades de la mà.

2. L'ensenyament de la història i la construcció nacional

A través dels manuals i dels exàmens conservats a l'arxiu històric de l'IES Francesc Ribalta de Castelló, podem analitzar la història que s'ensenyà en aquest centre entre 1880 i 1918. Durant aquests gairebé quaranta anys, l'ensenyament de la història a Castelló estigué en mans, bàsicament, de tres professors: el catedràtic José Sanz Bremón (1880-1906), el catedràtic Luis del Arco (1911-1918) i l'Auxiliar numerari de la Secció de Lletres José Rocafort, substituït de Sanz Bremón durant el període 1906-1911 i de Luis del Arco a partir de 1918 i fins a 1920 (quan Juan San Emeterio Ruiz es va fer amb la càtedra de Geografia i Història).

De l'etapa de Sanz Bremón disposem d'una font tan valuosa com és un manual escrit per ell mateix; manual que, com veurem, és un exemple perfecte de la intenció nacionalitzadora que hi havia darrere de l'ensenyament de la història. Era una d'aquestes històries generals que abundaren durant el segle XIX i que tant

4. *Ibíd.*, 155.

5. Vicenta Altava Rubio, "La función social del Instituto de Castellón en el siglo XIX" dins *L'Institut F. Ribalta*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1994, 115.

influir en la construcció de determinades imatges d'Espanya en professors i alumnes durant desenes d'anys. Aquests manuals, i el de Sanz Bremón no n'és una excepció, pretenien demostrar la necessitat d'abordar el procés històric nacional com una totalitat coherent, des dels orígens al seu present. Aquest procés "natural" havia de ser evidenciat amb l'ensenyament de la història; una història que, amb la cronologia com a eix vertebrador, calia remuntar als albors dels temps.⁶ Així, no és casual que les paraules que pràcticament obrien el llibre fossin "*oscura noche vela los orígenes de nuestra patria*".⁷ És des d'aquesta perspectiva que hem de veure el fet que el manual presentés l'Edat Antiga com una etapa d'aportacions que van configurant les essències espanyoles. Així, quan arribava a l'Edat Mitjana, el catedràtic de Castelló deia:

*"Al comenzar el estudio de la Edad Media en nuestra patria, con la entrada de nuevos pueblos, para terminarlo al advenimiento de los Reyes Católicos, hay que decir primeramente lo importante que es tal conocimiento. Hemos visto las vicisitudes de nuestros antepasados durante los largos siglos de los tiempos primitivos, y dominaciones extranjeras que sobre ellos pesaron [...] Estas muchedumbres, pues, degradadas y abyectas por la esclavitud, durante el trascurso de los siglos de esta edad, y en medio de nuevas convulsiones, veremos cómo van emancipándose lenta pero progresivamente, hasta tener conciencia de su poder, y constituir con rasgos propios y característicos el verdadero pueblo español."*⁸

Un poble espanyol que de seguida era associat als cristians i que iniciava una gesta gloriosa que l'havia de portar a la seua màxima plenitud: la Reconquesta:

*"Los Pirineos fueron el baluarte que defendió la libertad é independencia española, y en varias partes de aquellos riscos comenzó la guerra contra los invasores [...] En los albores de la Reconquista, todo el que empuñó la espada para defender su libertad é independencia, su familia, hogar y creencias religiosas, quedó emancipado [...] y derramó su sangre por la causa nacional."*⁹

L'Edat Mitjana era, per tant, l'època clau, el moment en què es configurava clarament el poble espanyol i els seus trets més característics: "*nos lega pues la Edad Media, el pueblo español ya formado*".¹⁰ No és casualitat que l'època medieval ocupés 152 de les 305 pàgines que tenia el manual. Tampoc que d'aquestes 152, les pàgines dedicades a Castella dupliquessin les dedicades a la Corona d'Aragó.

Aquest manual és important perquè fou el llibre de referència de tots aquells alumnes de la província de Castelló que estudiaren "Història d'Espanya" des de

6. Pilar Maestro González, "La idea de España en la historiografía escolar del siglo XIX" dins Antonio Morales Moya i Mariano Esteban de Vega (eds.), *¿Alma de España? Castilla en las interpretaciones del pasado español*, Madrid, Marcial Pons, 2005, 179-181.

7. José Sanz Bremón, *Resumen de las Explicaciones de un curso de Historia de España*, València, Imprenta de M. Alufre, 1882, 6. Arxiu Històric Provincial de Castelló, S.XIX 1693.

8. *Ibíd.*, 47.

9. *Ibíd.*, 73-79.

10. *Ibíd.*, 200.

1882 fins a 1906 i perquè permet desmuntar la idea que la inexistència d'un manual únic comportà una nacionalització difícil. En aquest sentit, segons Carlolyn Boyd, tot i que la Llei Moyano de 1857 estipulava la regulació ministerial del contingut dels llibres de text i de les assignatures, durant l'últim quart de segle es va permetre que aquestes disposicions es passessin per alt per la falta de consens sobre la seua aplicació. Per a ella, això estava en la base del fracàs a l'hora de crear una ciutadania econòmicament productiva i integrada políticament.¹¹ Ara bé, si mirem el contingut del manual de Sanz Bremón i el comparem amb altres manuals d'altres parts d'Espanya de la mateixa època (*Compendio de Historia de España* de Felipe Picatoste, Madrid, 1884; o *Historia de España: compendio desde sus orígenes hasta nuestros días en 100 lecciones*, de José Pulido Espinosa, Barcelona, 1885) ens adonem que, malgrat la inexistència d'un temari únic regulat des de Madrid, les idees fonamentals sobre la nació foren pràcticament les mateixes.¹²

Malgrat tot això, si realment volem saber què arribà d'aquestes qüestions a les aules i als alumnes, no hi ha millor font que els exàmens.¹³ Hem consultat 87 exàmens d'Història d'Espanya referents als cursos 1905-06, 1909-10, 1910-11, 1911-12 i 1912-13. A priori pot semblar que estem parlant d'un nombre molt reduït; però, gràcies a l'anàlisi de les memòries corresponents als cursos esmentats [Fig. 2], hem pogut veure que el total d'alumnes que finalment s'examinaren d'Història d'Espanya (no matricular-se, ja que de matriculats n'hi havia molts més) fou de 169 persones, per la qual cosa podem parlar, més o menys, d'una mostra de més del 50% dels exàmens.

Fig. 2. Alumnes examinats d'Història d'Espanya en l'Institut de Castelló.

	Nombre d'alumnes que s'examinen oficials (convocatòria ordinària i extraordinària)	Nombre d'alumnes que s'examinen per lliure	Total d'alumnes examinats
1905-06	17	8	25
1909-10	19	15	34
1910-11	21	13	34
1911-12	23	12	35
1912-13	18	23	41

Font: *Memorias* de l'Institut de Castelló corresponents als cursos 1905-06, 1909-10, 1910-11, 1911-12, 1912-13. AHFR, caixes 105, 106, 1150. Elaboració pròpia.

11. Boyd, *Historia Patria...*, 25-26.

12. Per descomptat hi hagué diferències: no era el mateix llegir un manual d'un liberal progressista que d'un tradicionalista o d'un conservador. No obstant això, sempre hi hagué determinades qüestions que mai no foren discutibles ni discutides. Maestro González, "La idea de España en la historiografía...", 188.

13. Que el contingut del manual de Sanz Bremón arribà als alumnes ho sabem perquè en els exàmens d'història del curs 1905-06 (el darrer del catedràtic abans de jubilar-se) quedaren reflectides de manera claríssima les idees exposades pel professor en les pàgines que acabem de comentar. *Exàmens d'Història d'Espanya del curs 1905-06* (AHFR, Caixa 1511).

El que ens interessa és veure quins van ser els continguts d'aquest material i quins els enunciats més freqüents, ja que això ens permetrà saber quins foren els temes prioritaris per a uns docents que, obertament, reconeixien el caràcter nacionalitzador de la seua tasca. La immensa majoria de les preguntes se centraren en l'època medieval i, en particular, en la castellana. Crida l'atenció que no hi haja cap examen on es pregunte per història contemporània, malgrat sí estar inclosa en els programes.

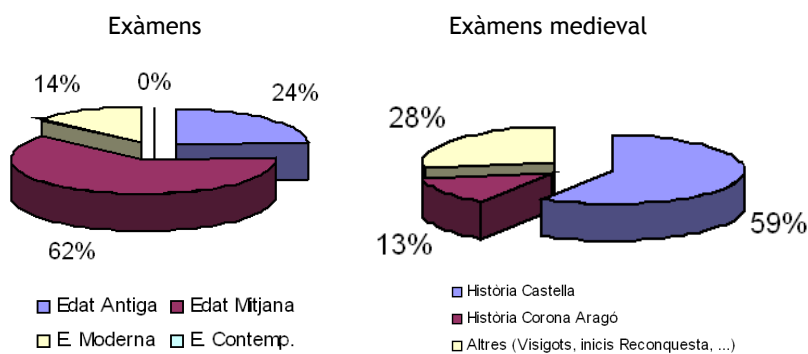
Fig. 3. Exàmens per època

	Nombre d'exàmens	Percentatge (%)
Total Exàmens d'Història d'Espanya	87	100
Història Antiga	21	24'1
Història Medieval	54	62'1
Corona de Castella	32	59'3 ¹
Corona d'Aragó	7	13 ¹
Altres	15	27'7 ¹
Història Moderna	12	13'8
Història Contemporània	0	0

1) Aquests percentatges estan trets en funció del total d'exàmens de medieval, no del total d'exàmens consultats.

Font: Exàmens d'Història d'Espanya corresponents als cursos 1905-06, 1909-10, 1910-11, 1911-12 i 1912-13. AHFR, caixes 1511, 1643, 1560, 1507, 1508, 1469. Elaboració pròpia.

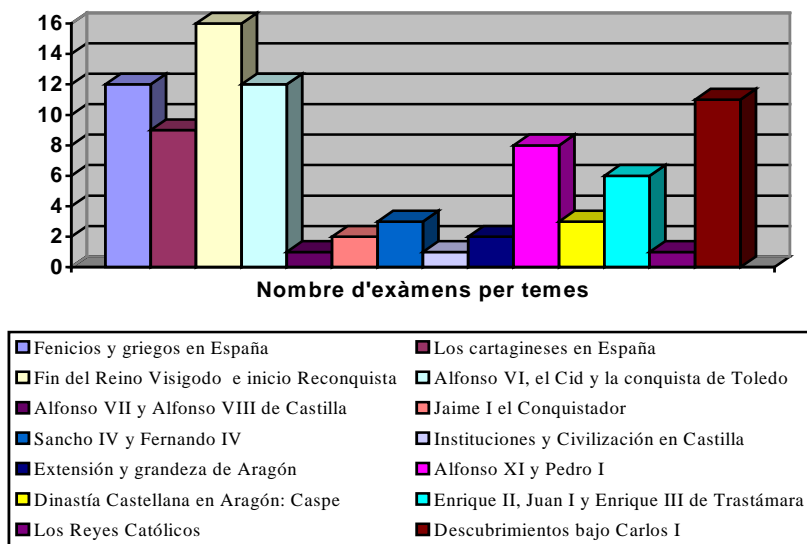
Fig. 4 i 5. Percentatges del total d'exàmens d'història analitzats i dels exàmens de medieval

Font: Exàmens d'Història d'Espanya corresponents als cursos 1905-06, 1909-10, 1910-11, 1911-12 i 1912-13. AHFR, caixes 1511, 1643, 1560, 1507, 1508, 1469. Elaboració pròpia.

Si al manual de Sanz Bremón el pes de la història medieval era notori, en el cas dels exàmens la preponderància d'aquesta època històrica encara es veia més incrementada. L'Edat Mitjana, a més, no tenia com a protagonistes les glòries de la Corona d'Aragó o del Regne de València, tal i com cabria esperar d'un lloc com Castelló, sinó la història de Castella.

Fig. 6. La Història d'Espanya: preferències temàtiques.

Font: Exàmens d'Història d'Espanya corresponents als cursos 1905-06, 1909-10, 1910-11, 1911-12 i 1912-13. AHFR, caixes 1511, 1643, 1560, 1507, 1508, 1469. Elaboració pròpia.

Si veiem el gràfic [Fig. 6], és evident que les preguntes més recurrents foren els regnats de reis castellans medievals (Alfonso VI, Sancho IV, Fernando IV). De la història de la Corona d'Aragó destacava el Compromís de Casp (un dels episodis que va posant les bases d'una "unitat posterior" amb l'entronització d'una dinastia castellana) i el regnat de Jaume I, però no com a creador d'un regne independent al què pertanyia Castelló, sinó com a monarca cristià que contribuï a l'expulsió dels àrabs i a fer que una cosa tan "espanyola" com la Reconquesta pogués prosperar (de fet es posa èmfasi en les "magnífiques relacions" entre Jaume I i Alfonso X de Castella, gràcies a les quals el primer li regala Múrcia al segon).

Junt amb els reis castellans medievals també crida l'atenció el tema dels fenicis i grecs a Espanya i el de la fi del regne visigot i la Reconquesta (que apareix en 16 dels 87 exàmens que hem analitzat). Respecte al primer, podria semblar-nos que, en principi, no té cap connotació nacionalitzadora; tanmateix, afirmacions

com “ellos [els fenicis] enseñaron a los rudos españoles a moler la aceituna y extraer el aceite”¹⁴ demostren que la pregunta no era tan innocent: fenicis i grecs eren presentats com a pobles que contribuïen al desenvolupament d'un poble espanyol ja preexistent, natural, etern (gairebé tan antic com la història mateixa).

Pel que fa a la pregunta sobre la fi del Regne Visigot i la Reconquesta, no cal ni dir la importància que aquest tema tingué des del punt de vista de la nació:

*“Con la derrota de Guadalete quedaron expulsados los visigodos del dominio de España. Los pocos que quedaron en los Pirineos con los cristianos donde formaron un pequeño reino regido por Pelayo. Las causas de la formación de este reino fueron lo poco conformes que quedaron los españoles, y especialmente los cristianos y visigodos [...] por lo cual, resolvieron defender y aun atacar a los arabes para lo cual eligieron a Pelayo, de origen godo segun unos y español segun otros.”*¹⁵

Fixem-nos que per a aquest estudiant ni tan sols estava clar si *don Pelayo* era un espanyol, ja que potser no tenia les veritables arrels hispàniques; arrels que, com ja hem assenyalat, calia cercar en l'Antiguitat o, fins i tot, en la prehistòria.

3. Conclusions

Mitjançant l'estudi d'aquestes fonts, per tant, es pot veure que en l'escola de la Restauració predominà, en general, una visió de la història d'Espanya clarament nacionalitzadora. El sistema educatiu podia tindre moltes mancances, però la inexistència d'un manual únic o la manca de consens per a l'aplicació de lleis educatives no fou obstacle per dur a terme un ensenyament nacionalista. Malgrat la llibertat de càtedra i de manuals, les diferències entre el que s'ensenyava a uns llocs i el que s'ensenyava a altres no foren massa grans en allò substancial (si més no, això és el que fa palès l'anàlisi dels exàmens, programes i llibres de text consultats). D'aquesta manera, fos l'Estat el promotor o no, hi hagué mecanismes de nacionalització que, almenys, conformaren uns docents que sí que intentaren nacionalitzar i que a Castelló, pel que sembla, no fracassaren del tot en l'intent.

Referències bibliogràfiques

- Aguilar Ródenas, Consol, *Educació i Societat a Castelló al llarg de la II República*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1997.
- Álvarez Junco, José, *Mater Dolorosa: la idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2001.
- Álvarez Junco, José, “La nación en duda” dins J. Pan-Montojo (ed.), *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*, Madrid, Alianza, 1998, 405-475.

14. Fragment d'un examen d'Història d'Espanya del curs 1911-12 (AHFR, Caixa 1508).

15. Fragment d'un examen d'Història d'Espanya del curs 1912-1913 (AHFR, Caixa 1469).

- Archilés, Ferran i Martí, Manuel, “La construcció de la regió com a mecanisme nacionalitzador i la tesi de la dèbil nacionalització espanyola”, *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 48 (2004), 265-308.
- Boyd, Carolyn P., *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, Barcelona, Ediciones Pomares-Corredor, 2000.
- DD.AA., *L’Institut F. Ribalta*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1994.
- Maestro González, Pilar, “La idea de España en la historiografía escolar del siglo XIX” dins Antonio Morales Moya i Mariano Esteban de Vega (eds.), *¿Alma de España? Castilla en las interpretaciones del pasado español*, Madrid, Marcial Pons, 2005, 179-181.
- Martí, Manuel i Archilés, Ferran, “Liberalismo, democracia, Estado-nación: una perspectiva valenciana (1875-c.1914)”, dins Preston, Paul- Saz, Ismael (eds.), *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*, Madrid-València, Biblioteca Nueva-Universitat de València-Fundación Cañada Blanch, 2001, 143-162.
- Picatoste, Felipe, *Compendio de Historia de España*, Madrid, 1884.
- Pulido Espinosa, José, *Historia de España: compendiada desde sus orígenes hasta nuestros días en 100 lecciones*, Barcelona, 1885.
- Riquer, Borja, “La feble nacionalització espanyola del segle XIX” dins *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Eumo, Vic, 2000, 21-43.
- Sanz Bremón, José, *Resumen de las Explicaciones de un curso de Historia de España*, València, Imprenta de M. Alufre, 1882.